

„ГОЛЯМАТА ВОЙНА“ И МЕСТАТА НА ПАМЕТ
ЗА ЖЕРТВИТЕ НА МАЛКИТЕ МЕСТНИ ОБЩНОСТИ В ПЛОВДИВ.
ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ НА ИЗСЛЕДВАНЕ

*Видин Сукарев**

THE GREAT WAR AND THE SITES OF MEMORY
FOR THE VICTIMS OF THE LOCAL COMMUNITIES IN PLOVDIV.
PROBLEMS AND PROSPECTS OF RESEARCH

Vidin Sukarev

The paper treats the war memorials in Plovdiv made by ethno-religious and social local communities for their members perished during the First World War. The comparison of the victims' names written on the memorials and names in civil and military documents gives additional information in different directions. On the base of that analysis the author proposes statements on different problems such as specifying the still uncertain number of Plovdiv citizens perished in the war, the percentage of the victims to their own communities and to the total urban population, some anthroponomical characteristics as well as the main tasks of future researching.

Ключови думи: места на паметта; католици; евреи; арменци; Пловдив.
Key words: Sites of memory; Bulgarian Catholics; Jews; Armenians; Plovdiv.

Първата световна война донася милиони лични трагедии в европейските домове¹ и съвсем естествено България, която има най-високия процент мобилизирано мъжко население², също е в това число. Броят на жертвите от българска страна варира в различните специализирани и справочни издания, а основната причина за това е, че установяването на

* Видин Сукарев – главен асистент, д-р – Регионален исторически музей–Пловдив. [Vidin Sukarev – Senior assistant, PhD – Regional History Museum–Plovdiv]

e-mail: vsukarev@gmail.com

¹ *Стивънсън Д.* 1914–1918. Историята на Първата световна война (*D. Stevenson.* 1914–1918. The History of the First World War). С., 2008, с. 747.

² *Българската армия в Първата световна война (1915–1918).* Т. 1. С., 2005, с. 8.

самоличността на загиналите и тяхното записване в различни списъци както по време на войната, така и през следващите години и десетилетия е съпътствано от разнообразни обективни и субективни затруднения. В изследването е обърнато внимание на възпрепятстващите фактори типични за Пловдив, но те са съотносими към всички други селища в страната със сходна цялостно или частично структура на населението. Въпросните затруднения излязоха най-вече по време на използване при други проучвания на списък с имената на загиналите във войните пловдивчани, изготвен в края на миналия и началото на настоящия век в Регионалния исторически музей – Пловдив. Най-съществената причина списъкът да подлежи на допълване и редакция са многобройните отклонения и вариации в записването на лични и фамилни имена в документите, като проблемът се усложнява допълнително от значителното количество имена от небългарски произход, затрудняващи тези, които ги записват и четат.

Списъците на загиналите във войните пловдивчани, независимо дали са достъпни онлайн или в архивите, правят впечатление с множество лични и фамилни имена, нетипични за българската православна антропонимична традиция. Фактът, че във войните за национално обединение на България дават живота си или остават инвалиди хиляди български граждани от небългарски произход, е сериозна причина да им се отдаде дължимото, като сега, във времето през което се отбелязват редица едновековни годишнини от събития и явления, свързани с Първата световна война, се напомни за тях във връзка с изложения тук изследователски проблем.

Пълното уточняване на броя и съответно имената на загиналите както в местен, така и национален мащаб не е разрешено и с изготвянето на електронната база данни „Войните на България“ на Държавна агенция „Архиви“, поместена в интернет³. Сравняването на имената на загиналите пловдивчани в нея установява немалко разминавания, каквито вероятно има и за други населени места. Критерият за произход на бойците по населено място се определя от тяхното месторождение, не по местоживеене, а, както е известно, значителен процент от прираста на населението на големите градски селища е механичен. Освен

³ <http://archives.bg/wars/SEARCH-f-2>

това, при задаване на търсене „Пловдив“ излизат резултатите не само за града, а и за околията. Иначе в базата-данни са установени и коригирани немалко от доказаните от мен разночетения и неточности при отделни имена.

В края на XIX и началото на XX в. основните народности, живеещи в Пловдив са българи, евреи, цигани турци, арменци и гърци⁴. Сред жителите на града има и немалко чужденци от различни краища на Европа, Азия, Африка и други части на света⁵. Различни политически и икономически фактори от тогава до днес са довели до значително нарастване общия брой на българите и съответно – намаляване или стагнация на повечето от другите общности. Днес почти изчезнали са гърците, евреите и до голяма степен потомците на старото турско население. Въпреки това статутът на Града на тепетата като космополитно селище не е накърнен по две основни причини: 1. Все още значимият брой етноси, които го обитават и 2. Многобройните културни паметници и свидетелства, оставени от народи и общности, съхранявани и до ден днешен, дори и в случаите, когато техните автори и потребители вече не са част от населението на града.

Първостепенна цел на настоящата работа е да се обърне внимание на някои малко известни мемориали на падналите в Първата световна война под знамената на българската армия представители на малки пловдивски общности – на първо място етнически и религиозни, а покрай тях и други – квартални и формирани вследствие на социално положение, чиито паметници могат да се сближат по основни критерии с тези на етнорелигиозните малцинства. Изследването хвърля светлина върху проблеми и обекти, стояли дълго време и незаслужено в сянката и дори мрака на обществения и проучвателския интерес, а посредством съчетаване на исторически и антропонимични данни от документи и надписи по паметниците информацията за имената и броя на загиналите пловдивчани се допълва и актуализира. Публикацията се посвещава на 100-годишнината от големите сражения през Първата световна война от 1916 г., по време на които са и най-големите загуби.

⁴ Шивачев, С. Космополитен град. Махали и квартали в най-ново време. – В: Очерци из историята на Пловдив. Ч. 1. Пловдив, 1996 с. 81.

⁵ Резултати от преброяване на населението в Царство България на 31 декември 1910 г. Т. VI. Окръг Пловдив. С., 1922, 24–25.

Огромният брой на жертвите от „Голямата война“ в годините след нея поражда „мемориална архитектура, която няма паралел след тази от времето на Древния Египет“⁶. България, като участваща във войната страна, и в частност вторият по големина град в нея – Пловдив, също имат своето място в процеса на изграждане на такива „места на паметта“ (определение, принадлежащо на Пиер Нора⁷) и на скръб (или траур), конкретно за военните паметници, съгласно допълнението на друг известен познавач на проблема Джей Уинтър⁸. Основната разлика при сравнението на българския случай с тези на големите воюващи страни по отношение на военните паметници е, че в България самостоятелните паметници, посветени на Първата световна война са рядкост. Повечето включват и падналите в Балканските войни през 1912–1913 г. Изключение правят предимно паметници, свързани с конкретни личности или сражения, които са значително по-малко на брой.

Близостта на трите последователни войни обяснява добре българската практика за почитане на жертвите с общи мемориали. Освен че времето между Балканските и Първата световна война е твърде кратко за издигане на многобройни и подобаващи на свидните покойници монументални творения, трябва да се има предвид и че този въпрос стои встрани от обществения дневен ред тогава. Българското общество е гневно заради проиграния шанс и измамата на „съюзниците-разбойници“; жаждата за реванш и готовността да се воюва отново са далеч по-силни от скръбта и траура. Неслучайно в манифеста за демобилизация от 1913 г. се заявява, че знамената са свити в очакване на „по-добри времена“, а в този за включване в Първата световна война две години по-късно се изтъква, че „добрите дни“ са настъпили. По време на трите дълги години на позиционна война и особено много след поражението, положението се променя. Личната и колективната скръб, крахът на националните идеали и пресният болезнен спомен за загиналите през 1912–1913 г. още около 50 хиляди души отприщват вълната строителни и творчески дейности в памет на жертвите.

⁶ *Стивънсън, Д.* Цит. съч., с. 747.

⁷ За работата на паметта вж. и: *Грекова, М. и др.* Националната идентичност в ситуация на преход: Исторически ресурси. С., 1997, с. 17, 19, 49.

⁸ *Winter, J.*, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History.* New York, 2005.

Както в другите страни, така и в България повечето паметници са публични места на памет и скръб; самото им изграждане придобива размерите на стопанско начинание⁹, което носи приходи на немалко хора, ангажирани с проектирането, изграждането, доставката и пр. – универсална следвоенна действителност най-добре уловена и предадена от перото на Ерих Мария Ремарк в романа „Черният обелиск“. Широкото разпространение на паметниците, централизираният контрол на тяхното изграждане¹⁰ и целенасочените действия на властите за превръщане на падналите в национални мъченици превръщат местата на паметта в България и в места за политически послания и демонстрации¹¹, точно каквито са и в другите страни¹².

От трите дефинирани от Дж. Уинтър като разновидност и периодизация паметници за Първата световна война – 1) тези, построени по време на военните действия; 2) тези – след примирието и 3) военните гробища¹³, разглежданите тук спадат към втория вид, но с едно важно уточнение: В обобщаващото си съчинение за Първата световна война Дейвид Стивънсън, разглеждайки феномена на мемориалната архитектура, подчертава, че военните паметници – дело на „локалните общности“, се отличават по своето разнообразие и отношение към жертвите на войната в сравнение с официалните¹⁴. Точно тази формулировка и разделяне на паметниците на *официални* и на такива на *локалните (местни) общности* допринесе значително за написването и методологическото оформяне на изследването, а за паметниците, дело на местни общности, още отсега може да се каже, че по отношение на контрола и символното значение в национално-политическо отношение нещата стоят различно.

⁹ *Ibid.*, 85–98.

¹⁰ *Димитрова, С.* И често пъти в него се пречупваше рицарят. Голямата война, нейните преживявания, тяхната поствоенна инструментализация и българската модерност 1918–1945). – В: *Рицари и миротворци на Балканите. Походи, преселения и поклонничество.* Съст.: *Е. Тачева, Сн. Димитрова.* Благоевград, 2001, с. 344.

¹¹ Пак там, 350–353.

¹² *Стивънсън, Д.* Цит. съч., 752–755.

¹³ *Winter, J.* *Sites of Memory, Sites of Mourning...*, p 84.

¹⁴ . *Стивънсън, Д.* Цит. съч., с. 750.

Иначе за паметниците от войните за национално обединение и в национален¹⁵, и в регионален план¹⁶ е писано немало, но предимно от справочна, краеведческа или изкуствоведска гледна точка. Твърде често в публичното пространство присъства темата за военните паметници и гробища зад граница¹⁷. Паметниците на малките местни общности обикновено се срещат в публикации предимно в албумно-енциклопедични или медийни издания¹⁸.

Преди 15 години беше много актуално да се говори за създаване на селищни, регионални и национални каталози, регистри и списъци на паметниците, като определено политическият интерес за тяхната направа имаше доминиращо място над научноизследователския. Тази дейност се свързва с президента на републиката Георги Първанов (2002–2011), който е учен-историк. През 2002 г. към Министерството на отбраната се създава програма „Войнишки паметници“. Три години по-късно, по инициатива на президента, е учредено движение „Българско наследство“, една от чиито цели е именно поддържането и популяризирането на паметниците. В сайта на движението и днес може да бъде видян списък с военни паметници, който обаче е твърде непълен и съставен по неясни критерии – в него присъстват и паметници не само на военни, но и на революционери, интелектуалци и всякакви други цивилни

¹⁵ Йотов, П., С. Димитрова, Д. Цанкова-Ганчева. Военни паметници в България. С., 2003.

¹⁶ Ненов, Н., Произход, характер и социални функции на войнишките паметници в Русенско. – Български фолклор, 1992, кн. 1, 90–97; Тотев, Г., Войнишките паметници в Плевенския край. – Военноисторически сборник, 1998, кн. 5, 179–198; Ананиев, А. Радомирско и Великите войни. С., 2008; Великов, С. Войнишките паметници в Разградска област. Разград, 2010.

¹⁷ Антонов, И. Българските военни гробища в чужбина – символ на чест и слава за Родината. – Един завет, 2006, кн. 2, 19–21; Същият. Войнишките паметници – символ на българската национална гордост. Съдбата на Добруджа и паметта на добруджанци. – Един завет, 2007, кн. 2, 18–21; Същият. Войнишките паметници и гробища на българските военнослужещи в днешна Република Македония. – Един завет, 2007, кн. № 4, 36–39.

¹⁸ Райчевски, С. Българи и евреи през вековете. С., 2008; Хазан, Е. Кратка илюстрирана енциклопедия на еврейските общности в България и техните синагоги. С., 2012; Гилигян, А. Страници из историята на арменската колония в Пловдив и нейната църква „Сурп Кеворк“ (Свети Георги) (1675–1828–1998). Пловдив, 2002, с. 28, 41; Пижев, А. „В памет на падналите арменци“. – Пловдивски общински вестник (ПОВ), бр. 23, 11–17 юни 1993, с. 4.

лица¹⁹. През 2008 г. е обнародван Закон за военните паметници²⁰, съгласно който се пристъпи към работа по създаване на онлайн регистри в административните области на страната. Към днешна дата повечето от тях са готови и са достъпни в мрежата. Тези регистри са по-подробни и до голяма степен задоволяват интересите на широката общественост, но не и тези на професионалните изследователи.

Единственото специализирано общо издание върху военните паметници в България – отново от този период и вероятно също резултат от тази политика – принадлежи на колектив на Националния военно-исторически музей, интернет-сайтът на който поддържа и електронен регистър²¹, а целият текст също е достъпен в електронен вид²². Наред с изобилието от интересни данни специализираният преглед се натъква на празноти и неточности и тъй като липсва библиографски апарат²³, заинтересуваният читател не може да се установи откъде е почерпана информацията. Конкретно за Пловдив са описани паметници с неизвестно настоящо местонахождение – пет паметни плочи с имената на загиналите чинове от 13-ти артилерийски и 2-ри гаубичен полк²⁴, както и паметна плоча на двама чиновници от Пловдивската народна библиотека – „Иван Митрев“ и „Ставри Маринов“, „поставена на библиотеката“²⁵. Нито върху старата, нито върху новата сграда на библиотеката обаче понастоящем има такава плоча, а чиновниците се оказаха с други фамилии – Иван Матев и Ставри Марков²⁶. Съществуват и други неточности с известни и съществуващи понастоящем паметници, а има и пропуснати такива.

От направения до тук преглед става очевидно, че изследването на паметниците на малките местни общности е тема напълно нова за на-

¹⁹ <http://www.nationalheritagebg.org/map.php?id=24&menu=7&type=0>

²⁰ Държавен вестник, бр. 13, 8 февр. 2008.

²¹ http://www.militarymuseum.bg/Pages/Electronic%20records%20and%20catalogs/Military%20register/military_register.html

²² <http://www.militarymuseum.bg/Pages/Military%20history/Voenni%20pametnici/Kniga.pdf>

²³ Йотов, П., С. Димитрова, Д. Цанкова-Ганчева. Цит. съч.

²⁴ Пак там, 167–168.

²⁵ Пак там.

²⁶ Дякович, Б. Годишник на Народната библиотека в Пловдив 1912–1919. С., 1920, 1–2; РИМ–Пловдив, документ инв. № 07009834-35; Държавен военноисторически архив (ДВА), ф. 39, оп. 1, а.е.7, л. 70.

шата историческа наука. В отделните публикации просто се отбелязва наличието на даден паметник, но без да се категоризира като монумент, различен от официалните, и да се свърже с други подобни на него.

Както в Европа²⁷, така и в България повечето паметници за войните през 1912–1918 г. са предимно от мирния период на 20-те и 30-те години на XX в.; много по-малко са тези, изградени през Втората световна война, а такива от времето на Народната република са истинска рядкост. Като цяло след 1945 г. жертвите тънат в забрава чак до началото на демократичните промени, когато честванията се възобновяват. На отделни места се строят и паметници, но това е сравнително рядко явление, тъй като дейността по тяхната направа в десетилетията между двете световни войни е толкова масова, че селищата, останали без такива са наистина малко и повечето дейности са във връзка с посочените по-горе регистрация и поддръжка. Новият български политически елит, оформящ се както всеки друг в „битката за миналото“²⁸, съставя празничен календар, реабилитиращ българските национално-патриотични разбирания и потребности преди комунистическия режим. Преклонението пред падналите във т.нар. войни за национално обединение 1912–1918, сред които е Първата световна война, а в последно време в популярни издания такъв статут се приписва на всички войни между 1885 и 1945 г.²⁹, е важна част от този календар.

Споменът за войните и до днес се предава на поколенията от хилядите паметници из страната. Обикновено паметниците, посветени на падналите през войните 1912–1918 г., които могат да се причислят към официалните (особено в големите градове) се издигат в центъра на населеното място, където е средището на стопанския и обществения живот. В Пловдив обаче така и не се построява подобен официален паметник в периода между двете световни войни, въпреки че е проведен конкурс и е определен терен. В решението на пловдивските общински власти ясно се вижда, че около направата съществуват много противоречия – за точното местоположение, архитектурна среда, конструктивната издръжливост и трудната комуникация с другите институции, от

²⁷ *Стивънсън Д.* Цит. съч., с. 750.

²⁸ *Грекова, М. и др.* Националната идентичност в ситуация на преход..., с. 32.

²⁹ *Димитров, Б.* Войните на България за национално обединение 1885, 1912–1913, 1915–1918, 1939–1945. С., 2006.

които зависи начинанието – Генералният щаб на армията и Министерството на благоустройството³⁰. В крайна сметка пожелателно е заявено, че окончателното изпълнение на плана трябва да се съобрази с всички изказани мнения³¹, което очевидно се оказва невъзможно³². Изминават още няколко години в бездействие, започва Втората световна война, през която икономическите условия са неблагоприятни за подобни начинания, а след нея те биват заменени с политически такива. След 1990 г. пловдивското общество не показва, че се е поучило от споровете, разногласията и проблемите от 30-те години, така че и до днес във вторият по големина български град липсва представителен паметник на загиналите през войните негови граждани.

За разлика от официалните власти, почти всички етнорелигиозни общности в града, въпреки стопанската и моралната разруха успяват да увековечат спомена за своите покойници през следващите мирни години. В това на пръв поглед странно разминаване няма нищо учудващо. Традициите и организацията на пловдивските малцинства са с много по-дълбоки корени от тези на българска общинска и държавна власт, възстановени съответно едва през 1878³³ и 1885 г. До Съединението между Източна Румелия и Княжество България през 1885 г. Източна Румелия, макар и с административна автономия, „се намира под прямата политическа и военна власт на Н. В. Султана“³⁴. Повече от петвековното османско управление на града полага основите на етнорелигиозното самоуправление на т.нар. джемаати, които, макар и в други условия, са видими и през първата четвърт на XX в. Завещаната от османското господство пъстра етническа картина на Пловдив в края на 1910 г., когато е последното преброяване на населението преди войните, има следните нюанси – българи 32 727 души, евреи 4436, цигани 3524, турци 2946, арменци 1794, гърци 1571³⁵.

³⁰ Пловдивски общински вестник (ПОВ), бр. 195–196, 15 апр. 1937, 6–10.

³¹ Пак там, с. 10.

³² Най-много информация и документи по този проблем в: Държавен архив–Пловдив, ф. 1208К (Недко Дончов Каблешков); оп 1. а.е. 474–484.

³³ *Пижнев, А., Ст. Шивачев, В. Сукарев*. История на Община Пловдив 1878–1989, 17–24 (място, год.???)

³⁴ Органически устав на Източна Румелия. Пловдив, 1879, с. 5 (чл. 1).

³⁵ Резултати от преброяване на населението в Царство България на 31. 12. 1910 г. Т. VI. Окръг Пловдив. С., 1922, 24–25; *Шивачев, С.* Космополитен град..., с. 81.

При изброяването на основните пловдивски етнически общности трябва да се има предвид, че не по-малко от 10% от общия брой на българите са католици по вероизповедание, потомци на някогашните павликяни от средните векове³⁶. За тях не могат да се приведат точни данни от преброяването през 1910 г. подобно на останалите етнорелигиозни групи, тъй като в Пловдив пребивават множество католици и от други народности. В края на Първата световна война пловдивските католици са около 4 хиляди само в града, без да се броят околните села³⁷. Дело на българокатолическото население е първият по време и най-внушителен по размер паметник в града – гробищната черква в пловдивските католически гробища. Основният камък е благословен и положен тържествено от Софийско-Пловдивския епископ Викенти Пеев на 5 септември 1920 г.³⁸, а сградата е завършена само два месеца по-късно, както свидетелства един от поставените надписи. Отпред на фронта на е изписано с големи букви „Вечен мир дай им, Господи!“³⁹, универсално християнско послание, придобиващо обаче много по-конкретен смисъл върху такава мемориална постройка. В екзонартекса са разположени надпис и четири паметни плочи – две големи и две малки. Надписът е взидан над вратата и гласи: „Пловдивските граждани католици издигнаха този храм в памет на падналите за Отецеството герои в двете войни 31 IX 1920“⁴⁰. Големите плочи са поставени вляво и вдясно от входа и

³⁶ Библиографията за българските католици е огромна. Посочвам само избрани заглавия: *Милев, Н.* Католическата пропаганда в България. Историческо изследване. С., 1914; *Дуйчев, И.* Софийската католичка архиепископия. Изучаване и документи. С., 1939; *Йовков, М.* Павликяни и павликянски селища в българските земи XV–XVIII в. С., 1991; *Vatachki, R.* La sede episcopale cattolica di Sofia e Filippopoli tra la fine del 1847 e la prima meta del secolo XX. Sofia, 1998; *Тодорова, М.* Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период. С., 2002; *Елдъров, Св.* Католиците в България (1878–1989) Историческо изследване. С., 2002. *Еленков, И.* Католическата църква и католиците в България. С., 2004.

³⁷ *Vatachki, R.* Op. cit., p. 38.

³⁸ Вестник Юг (Пловдив), 5 септ. 1920.

³⁹ От правописа на надписа личи, че е поставен след откриването и е по-нов от тези на паметните плочи, които са по правописната норма отпреди реформата на Стоян Омарчевски през 1921 г. Възможно е надписът да е поставен и след реформата от 1945 г.

⁴⁰ В случая двете Балкански войни се считат за една – разбиране масово разпространено сред тогавашното българско общество.

на тях са изписани имената на загиналите българи-католици: лявата – за Балканските войни, дясната – за Първата световна война. Дясната голяма плоча съдържа кратко посвещение, след което са изписани имената на 52 офицери, сержанти и войници, загинали в Първата световна война. Вдясно от нея, на съседната стена, има по-малка плоча в памет на починалите френски войници в Пловдив по време на войната и окупацията – на брой 12 души, на френски език, а огледално на отсрещната стена е разположена друга малка плоча, на италиански език, с имената на деветима италианци и четирима англичани католици.

Следващите по хронология, които почитат паметта на синовете и бащите си, са пловдивските евреи. Евреите са общност тясно интегрирана сред българите, сражават се храбро и техният героизъм прави силно впечатление⁴¹. В Пловдивската синагога „Цион“, от двете страни на тевата (подиума за четене на Тората), са поставени две паметни плочи с имената на загиналите еврейски воители от Пловдив. За съжаление някога цветущата еврейска колония, достигаща до 6 хиляди души в края на Втората световна война, поради изселване в чужбина и смесени бракове, в наши дни е силно намалела. Текстът на плочите е на иврит, който е непознат на съвременните местни сефарадски евреи, и издирването на преводач представляваше съществена трудност. Със застъпничеството и съдействието на д-р Ема Мезан, пазител на синагогата, и помощ от нейни роднини, живеещи в Израел, встъпителната и заключителната част на надписите бяха преведени. В горната част на всяка една плоча е изписано следното посвещение: „Това са имената на нашите братя, които дадоха живота си за защита на Родината ни България, за чест и слава на народа ни по време на Балканската и Световната война 1912–1918“. Следват 40 имена на лявата плоча и още 32 на дясната, в долната част на която текстът завършва така: „От Дружество „Помощ на сираците“. 6-ти Кислев 5683“ = 26 ноември 1922 г.⁴²

⁴¹ *Илел, Й.* Българските евреи във войните (1885–1912–1913 и 1915–1918). – Годишник на обществената културно-просветна организация на евреите в Народна Република България. XXII, 1987, 139–205; *Райчевски, С.* Българи и евреи през вековете..., с. 52.

⁴² Според конвертор за преизчисляване на дати от еврейския календар: <http://www.hebcal.com/hebcal/?year=5683&month=x&yt=N&v=1&nh=on&s=on&lg=s&vis=o> n&D=on&d=on&c=off.

Убедително може да се твърди, че плочите в еврейската синагога в Пловдив са най-старият еврейски войнишки паметник в България, посветен на войните през 1912–1918 г. Всички посочени в литературата еврейски военни паметници в страната са от 30-те години⁴³, като пловдивските плочи са останали непознати. И понеже в документи и печата през 30-те години се откриват сведения за изграждане на паметник на загиналите във войните пловдивски евреи, като на 26 септември 1933 г. тържествено е положен основният камък на място в непосредствено съседство със синагогата⁴⁴, основателен изглежда въпросът дали по онова време плочите са били поставени, след като в близост до тях се предвижда друг мемориал? Както може да се види по-долу в случая с паметника на арменците, поставянето на паметни плочи след тяхната направа може да се проточи с години. Въпреки неяснотите, по-скоро място за подобни съмнения няма. Кампанията по направа и поставяне на възпоменателни плочи в синагогите се свързва с решение на Централната еврейска консистория в България от 1928 г., в което се нарежда в юдейските храмове да се поставят паметни плочи на еврейски и български език с имената на загиналите еврейски воители⁴⁵. Това, което сближава пловдивските плочи с призива на Консисторията е мястото им в синагогата, отдалечава ги обаче фактът, че плочи на български липсват и най-вече датировката. Освен това всички представители на пловдивската еврейска диаспора, с които съм говорил, са категорични, че синагога „Цион“ функционира като храм именно от 1922 г., но сградата е от края на XIX в. и, за да бъде приведена във вид на храм, е бил необходим ремонт, а това е точно времето на изработка на плочите. В най-старата запазена протоколна книга на еврейската община в Държавен архив – Пловдив от периода 1927–1937 г. не се среща нищо за изработка и поставяне на плочи, макар че на много места се споменава за ремонти в синагогата във връзка с катастрофалното земетресение от 1928 г.⁴⁶ Каква е била нуждата от

⁴³ Райчевски, С. Българи и евреи..., 165–167

⁴⁴ ПОВ, бр. 5, 15 юли 1929, с. 3; Вестник „Победа“ (Пловдив), 26 септ. 1933; ДА–Пловдив, ф. 1059К, оп 1, а.е. 1. Протоколна книга на Пловдивска еврейска община, л. 53–54.

⁴⁵ Бюлетин на централната консистория на евреите в България (София), 28. септ. 1928 г.; Хазан, Е. Кратка илюстрирана енциклопедия на еврейските..., с. 79.

⁴⁶ ДА–Пловдив, ф. 1059К, оп 1, а.е. 1.

паметник при наличието на плочите остава неясно, но важни причини за паралелното съществуване на два мемориала могат да бъдат изпускането на имената на някои загинали и тясното пространство на синагогата. Не трябва да се забравя и изтъкнатото в началото обстоятелство за разликата между официалните паметници и тези на малките общности. Плочите в синагогата са от втория тип, докато паметникът е по-близък до първия. При поставянето на основния камък на монумента водещо участие имат представители на пловдивската гражданска и военна власт. Вероятно с направата на официален паметник ръководството на пловдивската еврейска община се е надявало да укрепи позициите си пред административните органи и пловдивската общественост на фона на надигания се откъм нацистка Германия антисемитизъм. Колкото и неизяснени въпроси да има около тяхната направа и поставяне, плочите са факт и съществуват и днес, а анализът, който може да се направи, без съмнение ги сближава с останалите представени тук паметници.

Положението с паметника на пловдивските арменци изглежда ясно, въпреки че документални свидетелства за направата му на български език досега не са публикувани, а цялата запазена документация на пловдивската арменска общност е на родния ѝ език. Скулптурата представлява вертикална паметна плоча с надписи на български и арменски език и е разположена в общия двор на арменската църква „Сурп Кеворк“ и Арменското училище в Пловдив. На български език е посвещението, а списъкът с имената на бойците е на арменски. За Първата световна война са изписани 16 имена⁴⁷. Плочата носи дата 16 септември 1930⁴⁸, но е открита три години по-късно – на Възнесение Христово, 25 май 1933 г.⁴⁹

От останалите малцинствени общности, взели със сигурност участие във войната, без паметник са мюсюлманите. След Освобождението и особено след Съединението, турската общност, която е водеща по отношение поддръжката на религиозния култ, силно намалява и обеднява – резултат от това е запустяването на множество ислямски сгради

⁴⁷ *Гилигян, А.* Цит. съч., 28, 41.

⁴⁸ *Пижсев, А.* „В памет на падналите арменци“. – ПОВ, бр. 23, 11–17 юни 1993, с. 4.

⁴⁹ *Гилигян, А.* Цит. съч., с. 28; *Вестник Победа*, № 986, 27 май 1933.

като джамии, бани и кервансарай⁵⁰. Турците и избощо мюсюлманите се явяват по-отдалечени от българската национална кауза, която поражда участието във войните от 1912 до 1918 г., в сравнение с арменците и евреите. Във връзка с религиозните традиции е важно да се има предвид и че в исляма почитането на мъртвите е по-слабо застъпено. От наличните в документите данни за загиналите пловдивски мюсюлмани остава невъзможно да се установи кои са от турски, кои от цигански и кои от български произход.

Що се отнася до гърците в Пловдив, въпреки общата тенденция към намаляване в годините след Освобождението⁵¹, през Първата световна война те все още са между 1500 и 1000 души⁵², като през 1910 г. 501 са с гръцко поданство⁵³ – т.е. не служат в българската армия. За съжаление няма статистически данни от времето непосредствено след Междусъюзническата война, когато със сигурност картината на населението рязко се променя, но до голяма степен и засвидетелстваната от преди това действителност отговаря на въпроса защо сред загиналите липсват представители на гръцкото малцинство. Сред смъртните актове в Регионален исторически музей (РИМ)–Пловдив се срещат немалко българизирани малки и фамилни имена от гръцки произход, най-очевидни от които са – Аристид Вангелов, Коста Вангелов, Ставри Костов Ставрев, Вангел Янакиев, Перикли Ангелов⁵⁴, но вековното влияние на гръцката именна традиция върху българската е добре известен факт и само въз основа на него не може да се търсят етнически корени и самоопределение. Националистическите борби между гърци и българи в края на XIX и началото на XX в. довеждат до там, че гръцкото присъствие в Пловдив, което има хилядолетни традиции и културни свидетелства, остава в историята. В десетилетията след Първата световна война гръцкото население, което през 1884 г. е 5497 души от общо 33 442⁵⁵, на практика

⁵⁰ Бойков, Г. „Османизацията“ на Пловдив (Филибе) през XV век. Население, градоустройство, архитектура. – Годишник на Регионален исторически музей–Пловдив, VIII, 2012, 39–67.

⁵¹ Шивачев, С. Космополитен град..., с. 81.

⁵² Пак там – 1071 според преброяването през 1920 г.

⁵³ Резултати от преброяване..., 46–47.

⁵⁴ РИМ–Пловдив, инв. № 07/9832-64, 9836-114, 9834-49, 9834-27, 9839-1-251.

⁵⁵ Шивачев, С. Космополитен град..., с. 81.

изчезва – през 1939 г. гърците са 200 души във вече над 100 хилядния град⁵⁶.

При православните българи липсата на общ паметник се запълва частично от два монумента, също дело на малки общности – социална и религиозно-квартална. Първият е паметникът на загиналите в трите войни бащи, поставен в двора на Девическото сиропиталище (днес Дом за деца, лишени от родителска грижа „Княгиня Мария Луиза“) през 1930 г. от директора на дома Васил Минчев и възпитаничките му, както гласи поставеният надпис.

През 1938 и 1940 г. на външната източна стена на черквата „Св. Иван Рилски“ в квартал „Филипово“ са поставени две паметни плочи с имената на загиналите за Родината жители на енорията, като 68 от тях са на жертви от Първата световна война⁵⁷. Инициатор за направата и поставянето е Културното и благотворително дружество „Неофит Рилски“, чието име е изписано под изброените на всяка плоча имена. Интересното е, че в общото издание за паметниците се съобщава за тези плочи, но се предават само данните от първата, като обаче се говори за двете. За загинали общо в трите войни са посочени „7 офицери, 10 подофицери и 33 редници“, точно колкото в южната плоча. Следва твърдението, че двете плочи са поставени през 1938 г., отнасящо се отново само за южната. За местоположението на плочите е указано, че се намират „от двете страни на олтара на църквата“⁵⁸ – което означава вътре в нея, а всъщност плочите са от двете страни на абсидата отвън.

Изписаните върху паметниците на малките общности имена на жертвите, а такива има на всички с изключение на този от сиропиталището, дават възможност за съпоставка между тях и информацията във военни и граждански документи и взаимното им допълване. Основните ползвани документи са списъци на загиналите пловдивчани, съхранявани в Централния военен архив във Велико Търново, но издадени от Пловдивското градско общинско управление⁵⁹, както и списъци, смъртни актове и актове на безследно изчезнали, дело на същата институция, по-

⁵⁶ Пак там.

⁵⁷ От тях 32, неписани в документите.

⁵⁸ Военни паметници в България..., с. 163.

⁵⁹ ЦВА, ф. 39, оп. 1, а.е. 90. Списък на загиналите през Първата световна война жители на град Пловдив.

настоящем собственост на РИМ–Пловдив. Още преди години колегите от РИМ–Пловдив Наташа Мухтарова и Стефан Шивачев, поставяйки си амбициозната цел да направят списък на всички загинали във войните пловдивчани, обединиха информацията от споменатите документи в таблица Word Excel и електронна база-данни⁶⁰. Настоящата публикация е до голяма степен плод и едновременно с това продължение на тяхното дело, тъй като колегите добавят към списъка единствено имена от паметника на загиналите арменци, но без да ги съпоставят с тези от документите, а именно критичното проучване на документите и паметниците е пътят към установяване точния брой и имената на загиналите пловдивски граждани.

Общо за трите войни по посочения непубликуван списък на колегите, жертвите, които градът дава, възлизат на около 940 души, като загиналите през Първата световна война от тях са около 700⁶¹. Въпреки че посоченият брой убити, починали и безследно изчезнали не е окончателен, събраните данни са достатъчно представителни за статистически анализ на съотношението на загиналите по етноси към общото население на града. Пълното и точно установяване на всички загинали, за което е необходима още работа, ще покаже какво е отклонението на изложените тук цифрови стойности.

През Първата световна война в армията служат всички български поданици без разлика на техните религия и произход. В Регионален исторически музей–Пловдив са на разположение смъртни актове, актове за безследно изчезнали и други документи и данни за 697 загинали в Първата световна война пловдивчани⁶². Чрез имената лесно се разпознават българите, евреите, арменците и мюсюлманите, като обаче сред последните има такива с турски, български и цигански произход. По характерни имена си личат и някои от българите католици. Циганите с православни християнски имена са на практика неразличими от българите, но вероятно техният брой е сравнително малък и основната част от жертвите при този етнос трябва да се търси при мюсюлманите, тъй като на преброяването от 1910 г. 3171 от 3524 цигани са с майчин език турски, което е ясно свидетелство за тяхното мюсюлманско вероиз-

⁶⁰ Базата данни дължим на японски доброволки – Юко Накаджима и Мивако Кавахара, работили в музея между 2005 и 2008 г.

⁶¹ Изчислението е мое на база на събраните от колегите документи и информация.

⁶² РИМ–Пловдив, ф. 07 „Документи“, инв. № 9832 – 9838.

поведание⁶³. Последователите на Мохамед в Пловдив през 1910 г. са 6583, от тях обаче трябва да се извадят тези с чуждо поданство, които са основно с турско – 1962 и персийско – 41⁶⁴. Полученото число е по-малко от действителния брой, тъй като сред османските (вероятно и сред персийските) поданици сигурно има християни и евреи, но дори и при това положение статистическите изчисления се вписват в установените тенденции и резултати за другите етнически групи. Досега е установено, че в Първата световна война са загинали 88 мюсюлмани. По данните от преброяването през 1910 г. – това означава над 1,9 % от цялата пловдивска ислямска общност, което напълно отговаря на процента смъртност сред останалите. При всички други народности, за които има данни, този процент варира между един и половина-два с единственото изключение на евреите, при които достига 2,23%, но само при тях числените стойности могат да се считат за установени с пълна или много близка до нея точност, докато при останалите положението е по-несигурно. В списъка на загиналите пловдивчани се откриват данни за 530 загинали българи, но в паметните плочи, бяха открити още 57 имена, незасвидетелствани в документите. С тях процентът на българите християни нараства от 1,6 на почти 1,8. При арменците процентът е малко над 1,5, а общо за града – между 1,5 и 1,6.

С напомнянето, че изложените цифрите са етапни, ориентировъчни и в този смисъл условни, установените от досегашната работа общо състояние и насоки на основните проблеми и тенденции водят към заключението, че въпреки множеството разночетения в имената, особено на тези от небългарски произход, въпреки повторения и други неясноти, въпреки разнообразните възможности за откриване на данни за още загинали и безследно изчезнали, реалното очакване е общият точен или максимално близък до точния брой жертви да нарастне в проценти, изразени с едноцифрено число.

Характерните за пловдивските католици имена като Франц⁶⁵, двама Франчешко⁶⁶, Йозо⁶⁷ и други типични презимена или фамилии – Фран-

⁶³ Резултати от преброяване на населението..., с. 25.

⁶⁴ Пак там, 24–25, 46–47.

⁶⁵ РИМ–Пловдив, ф. 07 „Документи“, инв № 07/009835-91, 07/009834-86.

⁶⁶ Пак там, инв №07/009833-48, 07/009839-1-30.

⁶⁷ ЦВА, ф. 39, оп. 1, а.е. 90, л. 8, № 229.

чешков, Джоров, Йозов (Юзов), Зехтински, Зейтински⁶⁸, които се срещат в документите, но отсъстват от паметната плоча на гробищната католическа църква, доста сигурно свидетелстват, че тези покойници поради някаква причина са изпуснати от него, но проблемът е, че в голямата си част именната система на българите католици съвпада напълно с тази на православните им сънародници⁶⁹, така че уточняването на всички жертви, дадени от тази деноминация е задача за бъдеща работа. От своя страна паметната плоча допълва документите с между 20 и 25 имена, но за по-голяма прецизност са необходими още проучвания в специална публикация. Разночетения при имена и други данни, записани на различни места, налагат допълнителни дирения и съпоставки. Например името на редник Рочо Иванов, записан на паметната плоча като загинал на 12 февруари 1916, в документите не се открива, но в тях фигурира Рочо Димитров Иванов, убит на същата дата, но през 1917 г.⁷⁰ Съвпадение, или грешка? В много случаи загиналите фигурират в документите (особено в общите списъци) не с трите си имена, а само с име и презиме или с име и фамилия. Както може да се види, в разглеждания надпис покойниците са дадени с две имена като в различни случаи някои са с бащино, някои с фамилно име, което също създава объркване. В надписа срещаме редник Тобия Павлов, загинал на 9 декември 1916 г. В документите обаче фигурира младши подофицер Тобия Павлов Стефанов, убит ден по-рано⁷¹. Излезлият наскоро онлайн справочник на Държавна агенция „Архиви“ за убитите във войните разширява възможностите да се разрешат подобни въпроси, създавайки обаче и нови такива. Там Тобия Стефанов е посочен като загинал на 8/9 декември с чин мл. подофицер, но е дадено разночетене във фамилията (Стоев), а случаят с Рочо Иванов е с друго разночетене – Рачо; под името Рачо е посочен и друг Рочо от надписа, носещ фамилията Ламбански (в надписа) или Налбантски, според документите. В този случай освен другите неясноти се очертава и антропонимичен проблем. Името Рочо липсва в Именника на българските католици на Селимски, но очевидно се среща при пловдивските, след като ясно

⁶⁸ РИМ–Пловдив, инв. №07/009834-100, 07/009835-63.

⁶⁹ За характерните имена на българите католици вж.: *Селимски, Л. Християнските имена у българските католици*. Катовице, 1999.

⁷⁰ РИМ–Пловдив, инв. №07/009835-69; ЦВА, ф. 39, оп. 1, а.е.90, л. 11, № 362.

⁷¹ Пак там, № 422.

е посочено в надпис и то за двама души, а, както е известно, при надписите по-рядко могат да бъдат допуснати грешки, за разлика от ръкописите, особено в случаи, когато надписът е дело на близки до починалите хора. Засега в движение може да се направи предположението, че Рочо е производно от Роберт или Робин. В онлайн справочника не се откриват много от имената от плочите и смъртните актове, така че предстои още изследователска работа по изясняване на поставените въпроси.

За съжаление не разполагам с превод на имената на загиналите евреи от паметните плочи в синагогата; за техния брой може да се съди по числото редове и разположението на буквите. И тук списъкът, възлизащ на 72 загинали през трите войни, е непълен – установено е, че в двете Балкански и Първата световна войни загиват 109 пловдивски евреи, от които 99 в Първата световна⁷². Тези числа могат да се считат за най-близки до окончателните поради факта, че уточнени в самостоятелно изследване, но на фона на всичко казано дотук няма да е изненадващо при по-нататъшни проучвания също да претърпят корекции, макар и по всяка вероятност минимални.

Общата съпоставка между информацията на паметника на арменците и документите разкрива, че броят на убити, починали и безследно изчезнали е почти двойно по-голям. Към загиналите трябва да се добавят Артин Бедрос Френкян, Кеворк Аракелян (Аракиян), Овагим (Овазоп) Агопов, Гарабед Агоп Чобанян, Гарабед Мардик Суакисян, Татеос Хачадур Бохосян, Саркис Крикорян Телалян, Марк С. Месрикян, Киркор Месробов, Бедрос Гарабедов Бедросов, Пиер Гарабед Каракачан (Каракашчан)⁷³. Сравнително малкият брой позволява всички пропуснати да бъдат упоменати поименно. Характерните лични и фамилни имена на арменците са лесно различими сред останалите, но трябва да се има предвид, че при тях са най-често срещани възможни разночетения и различни изписвания, които усложняват идентификацията на някои от загиналите. На паметника например е записано името Харутюн Теллалян, което по всяка вероятност е идентично със записа-

⁷² Илел, Й. Цит. съч., с. 180, 189–191.

⁷³ РИМ–Пловдив, инв. № 07/009833-64; 07/009836-69; 07/009834-111; 07/009835-21; 07/009836-20; 07/009836-53; 07/009836-63; 07/009837-39; 07/009837-51; 07/009839-1-204; 009833-60. В скоби са дадени вариантите на имената в електронната база данни на ДАА.

ния в документите Артин Теллалян⁷⁴, същото би трябвало да е положението с Харутюн Такворян от паметника и безследно изчезналият Артин Таквор Хачиков⁷⁵, понеже името Артин е производна форма именно от Харутюн⁷⁶. Друг изчезнал безследно – Хорен Минасян, на паметника може би е идентичен с Хорен Степан Манасян в документите⁷⁷, но това предположение остава по-несигурно, тъй като според Арменския именник Минас и Манас са различни имена⁷⁸.

* * *

Всички разгледани дотук паметници са дело на малки групи от хора, обединени в повечето случаи от религиозен дълг и традиция. В четири от петте случая мемориалите се намират в божи храм или в неговия двор, при българите католици самият храм е паметникът. Това добре свидетелства за общите за всички религии чувства на смирение пред смъртта и почит към паметта на покойниците. Тези паметници не търсят плам на национални чувства, а изразяват личната скръб на близките и колективната скръб на общността; протоколната скръб, изисквана от българските държавни и общински власти също е спазена, но преди всичко предназначението и посланията на тези „места на паметта“ са за хората, които са сближени от религията и храма. Еврейските плочи са изцяло на иврит, арменската е двуезична, но на български е само посвещението – протоколната скръб. В надписите на католическия храм са почетени и враговете на бойното поле, които са братя по деноминация. Плочите на загиналите от квартал Филипово са сложени върху енорийския православен храм, може би именно по примера на другите вероизповедания, така че те могат да се причислят към същата група, но задължително трябва да се има предвид и че те са дело на малка общност, обединена освен по етнорелигиозен и по квартално-съседски принцип.

Във всички случаи, за които има данни, списъците с имена на загинали върху паметниците са неточни, въпреки че са изработвани и по-

⁷⁴ Пак там, 07/009837-15.

⁷⁵ Пак там, 07/009836-69.

⁷⁶ Орманджян, А. Арменски именник. Пловдив, 2000, с. 72.

⁷⁷ РИМ–Пловдив, инв. № 07/009836-57

⁷⁸ Орманджян, А. Цит. съч., с. 54, 57.

ставяни няколко години след войната – това е интересно обстоятелство, определено свидетелстващо за трудния и изпълнен с промени следвоенен живот, без обаче засега да може повече да се конкретизира.

Паметникът на сиропиталището е интересен случай. Той може да се разглежда като дело на отделна общност, формирана именно вследствие на войните – на най-невинните жертви от тях, които продължават живота си след края на бойните действия. Точно поради тази причина, въпреки че сиропиталището е държавна институция, този паметник не би следвало да се причислява към официалните. В него мъката по загубените бащи преобладава над идеите за патриотично възпитание и укрепване на разклатеното национално самочувствие, които обикновено внушават мемориалите, дело на държавни и общински институции. Различната изразност се постига от скулптурата на момиче с венец, рязко контрастираща от масовата за страната практика да се изобразява войник в атака или на пост. От съвременните му паметни места за Първата световна война в Пловдив това е единственото с изображение на човешка фигура. Съкровените чувства към загиналия на бойното поле скъп човек са нещо твърде различно от патриотичното възхищение към силата и храбростта на бойното поле и имат близко съответствие с отношението на християнството и юдаизма към смъртта и покойниците, което сближава този монумент с останалите. Други общи неща между тях са местоположението и функциите. Паметникът на бащите е известен предимно на възпитаниците и служителите на дома, за които е и предназначен основно. Поради липса на друг паметник, през последните години бяха направени опити той да бъде включен в официалните чествания, но характерът на монумента и сградата, лишени от тържественост, струпването на военни блокове и граждани в тесния двор, отдалечеността и неизвестността на мястото, недостатъчно удобният достъп с градски транспорт и липсата на паркоместа ги обрекоха на неуспех.

Всички от разгледаните паметници са на средишни места за съответните малки общности и едновременно с това са периферни за инфраструктурата на големия град. Макар че са разположени в централната градска част, затвореността в оградени дворове или сгради създава ясно и осезаемо чувството (очевидно търсено умишлено), че не е желателно паметта на свидните жертви да се нарушава от външни хора. Тази затвореност през годините е способствала твърде много за неизвест-

ността на паметниците както сред съвременната пловдивска обществено-ност, така и между специалистите. В общото издание на Националния военноисторически музей за Пловдив освен паметните плочи в квартал Филипово, неточно описани, както беше посочено, има сведения само за паметника на загиналите арменци, при това първоначално пропуснат и добавен като допълнение⁷⁹

За съжаление маргиналното положение на местата на памет на малките общности се потвърждава и от още едно обстоятелство: в архивохранилищата и в печата за тях известия почти не се срещат. Всичко, открито от мен, е посочено в библиографските справки тук. Разбира се надеждата, че ще се издирят нови документи все още съществува в различна степен за отделните паметници. Архивът на Арменското училище е налице и в него вероятно може да се извлече информация от езиково подготвен изследовател. Това обаче не може да се каже за паметниците на евреите и католиците. За паметниците в сиропиталището и църквата Иван Рилски е налична повече информация, но те тук се споменават заради връзката им с малките общности, без да попадат във фокуса на изложението. Именно поради липсата на подробности около построяване паметниците на етнорелигиозните общности основният акцент падна върху списъците с имената на загиналите, а би било много интересно как е протекла организацията по събиране на средства, данни за загиналите и т.н.

Прегледът на паметниците за Първата световна война в Пловдив, дело на малките местни общности, засяга повече от половината от местата на паметта в града за нея. Останалите са твърде разнородни – гробището на починалите английски военносслужещи в централния градски гробищен парк, паметникът на полковник Борис Дрангов, открит през 2007 г., част от експозицията в една от сградите на Регионалния исторически музей и паметникът на загиналите в някогашното село Коматеве, днес присъединено към града. Понастоящем това е, което на публични места напомня за кръвопролитния конфликт и участието на България в него. Нито поотделно, нито в съвкупност тези мемориали също биха могли да изиграят ролята на официален средищен паметник, какъвто Пловдив безусловно трябва да има.

⁷⁹ Военни паметници в България..., с. 175.

Самостоятелните действия на малките градски общности по почитане на техните близки, загинали във войните, предопределя изграждането на паметните места да става, без водещото влияние на централни органи, които да се месят в изпълнение, естетика, местоположение и употреба. Без съмнение част от обяснението за непострояването на официален паметник в Пловдив през междувоенния период е и наличието на тези малки паметници, които задоволяват личните и интимни потребности от „места на памет“ за загиналите през войните на немалка част от пловдивските граждани, нямайки обаче претенциите за представителни функции. Напротив – тяхното разполагане и инфраструктура на достъп са в очакване на „големия паметник“, който да даде изява на общите за нацията чувства и насоки, както и да почете всички загинали.

Стотици българи християни, около сто мюсюлмани, вероятно още по няколко арменци, евреи и пловдивчани от други народности и вероизповедания все още очакват своето място на паметта. Държавната и местната власт отдавна са в дълг към жертвите и техните потомци. В началото на 2016 г. беше обявено от кмета на града, че се подема инициатива за изграждане пантеон на загиналите във войните в подножието на Младежкия хълм, но понастоящем не изглежда да се работи по осъществяването ѝ.

От всичко гореизложено, очевидно е, че предстои още изследователска работа във връзка с установяване на точния брой на загиналите през Първата световна война пловдивчани както по отношение на отделните етнорелигиозни общности, така и като цяло. При направата на официален монумент изписването на техните имена би бил един от вариантите за евентуалното почитане на жертвите, но дори и това да не се осъществи, потомците имат право да получат тази информация в готов вид. Във всички случаи в имената, изписани на сега съществуващите паметници и тези в документите, се срещат разминавания, които сочат, че данните са събирани сред членовете на общността, а не от официалната власт, в чиито данни обаче също се установяват немалко пропуски. В наше време тези паметници са добре поддържани, но малко известни, което обрича на почти пълна забравя на няколкостотин души, голяма част от които с небългарски произход, но сражавали се под български знамена и дали живота си за българската национална кауза.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. *Ананиев, А.* Радомирско и Великите войни. София, 2008.
2. *Антонов, И.* Българските военни гробища в чужбина – символ на чест и слава за Родината. – Един завет, 2006, № 2;
3. *Антонов, И.* Войнишките паметници – символ на българската национална гордост. Съдбата на Добруджа и паметта на добруджанци. – Един завет, 2007, № 2.
4. *Антонов, И.* Войнишките паметници и гробища на българските военнослужещи в днешна Република Македония. – Един завет, 2007, № 4.
5. *Бойков, Г.* „Османизацията“ на Пловдив (Филибе) през XV век. Население, градоустройство, архитектура. – Годишник на Регионален исторически музей–Пловдив, VIII, 2012.
6. Българската армия в Първата световна война (1915–1918). Т. 1. Редактор И. Криворов. София, 2005.
7. *Великов, С.* Войнишките паметници в Разградска област. Разград, 2010.
8. *Гилигян, А.* Страници из историята на арменската колония в Пловдив и нейната църква „Сурп Кеворк“ (Свети Георги) (1675–1828–1998). Пловдив, 2002.
9. *Грекова, М. и др.* Националната идентичност в ситуация на преход: Исторически ресурси. София, 1997.
10. *Димитров, Б.* Войните на България за национално обединение 1885, 1912–1913, 1915–1918, 1939–1945. София, 2006.
11. *Димитрова, С.* И често пъти в него се пречупваше рицарят. Голямата война, нейните преживявания, тяхната поствоенна инструментализация и българската модерност (1918–1945). – В: Рицари и миротворци на Балканите. Походи, преселения и поклонничество. Съставители: *Тачева, Е., Сн. Димитрова.* Благоевград, 2001.
12. *Дуйчев, И.* Софийската католическа архиепископия. Изучаване и документи. София, 1939.
13. *Дякович, Б.* Годишник на Народната библиотека в Пловдив 1912–1919. София, 1920.
14. *Елдъров, С.* Католиците в България (1878–1989) Историческо изследване. София, 2002.
15. *Еленков, И.* Католическата църква и католиците в България. София, 2004.
16. *Илел, Й.* Българските евреи във войните (1885–1912–1913 и 1915–1918). – В: Годишник на обществената културно-просветна организация на евреите в Народна Република България, XXII, 1987.
17. *Йовков, М.* Павликяни и павликянски селища в българските земи XV–XVIII в. София, 1991.
18. *Йотов, П., С. Димитрова, Д. Цанкова-Ганчева.* Военни паметници в България. София, 2003.
19. *Милев, Н.* Католическата пропаганда в България. Историческо изследване. София, 1914.
20. *Ненов, Н.* Произход, характер и социални функции на войнишките паметници в Русенско. – Български фолклор, 1992, № 1.
21. Органически устав на Източна Румелия. Пловдив, 1879.

22. *Орманджян, А.* Арменски именник. Пловдив, 2000.
23. *Пижев, А.* В памет на падналите арменци. – Пловдивски общински вестник, бр. 23, 11–17 юни 1993.
24. *Пижев, А., Ст. Шивачев, В. Сукарев.* История на Община Пловдив 1878–1989. (Непълни данни)
25. *Райчевски, С.* Българи и евреи през вековете. София, 2008.
26. Резултати от преброяване на населението в Царство България на 31 декември 1910 г. Т. VI. Окръг Пловдив. София, 1922.
27. *Селимски, Л.* Християнските имена у българските католици. Катовице, 1999.
28. *Стивънсън, Д.* 1914–1918. Историята на Първата световна война. София, 2008.
29. *Годорова, М.* Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период. София, 2002.
30. *Томев, Г.* Войнишките паметници в Плевенския край. – Военноисторически сборник, 1998, № 5.
31. *Хазан, Е.* Кратка илюстрирана енциклопедия на еврейските общности в България и техните синагоги. София, 2012.
32. *Шивачев, С.* Космополитен град. Махали и квартали в най-ново време. – В: Очерци из историята на Пловдив. Ч. 1. Съставител Ст. Шивачев. Пловдив, 1996.
33. *Vatachki, R.* La sede episcopale cattolica di Sofia e Filippopoli tra la fine del 1847 e la prima meta del secolo XX. Sofia, 1998.
34. *Winter, J.* Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History. New York, 2005.
- <http://archives.bg/wars/SEARCH-f-2>
<http://www.nationalheritagebg.org/map.php?id=24&menu=7&type=0>
http://www.militarymuseum.bg/Pages/Electronic%20records%20and%20catalogs/Military%20register/military_register.html
<http://www.militarymuseum.bg/Pages/Military%20history/Voenni%20pametnici/Kniga.pdf>
<http://www.hebcal.com/hebcal/?year=5683&month=x&yt=H&v=1&nh=on&s=on&lg=s&vis=on&D=on&d=on&c=off>

BIBLIOGRAFIJA

1. *Ananiev, A.* Radomirsko i Velikite vojni. Sofija, 2008.
2. *Antonov, I.* Bălgarskrite voenni grobišta v čužbina – simbol na čest i slava za Rodinata. – Edin zavet, 2006, № 2;
3. *Antonov, I.* Vojniškrite pametnici – simbol na bălgarskata nacionalna gordost. Sădbata na Dobrudža i pametta na dobrudžanci. – Edin zavet, 2007, № 2.
4. *Antonov, I.* Vojniškrite pametnici i grobišta na bălgarskrite voennosluzhešti v dnešna Republika Makedonija. – Edin zavet, 2007, № 4.

5. *Bojkov, G.* „Osmanizacijata“ na Plovdiv (Filibe) prez HV vek. Naselenie, gradoustrojstvo, arhitektura. – Godišnik na Regionalen istoričeski muzej–Plovdiv, VIII, 2012.

6. Bălgarskata armija v Părvata svetovna vojna (1915–1918). T. 1. Redaktor I. Krivorov. Sofija, 2005.

7. *Velikov, S.* Vojniškite pametnici v Razgradska oblast. Razgrad, 2010.

8. *Giligjan, A.* Stranici iz istorijata na armenskata kolonija v Plovdiv i nejnata cărkva „Surp Kevork“ (Sveti Georgi) (1675–1828–1998). Plovdiv, 2002.

9. *Grekova, M. i dr.* Nacionalnata identičnost v situacija na prehod: Istoričeski resursi. Sofija, 1997.

10. *Dimitrov, B.* Vojnite na Bălgarija za nacionalno obedinenie 1885, 1912–1913, 1915–1918, 1939–1945. Sofija, 2006.

11. *Dimitrova, S.* I često păti v nego se prečupvaše ricarjat. Goljamata vojna, nejnite preživjavanja, tĵahnata postvoenna instrumentalizacija i bălgarskata modernost (1918–1945). – V: Ricari i mirotvorci na Balkanite. Pohodi, preselenija i poklonničestvo. Săstaviteli: *Tačeva, E., Sn. Dimitrova.* Blagoevgrad, 2001.

12. *Dujčev, I.* Sofijskata katoliška arhiepiskopija. Izučavane i dokumenti. Sofija, 1939.

13. *Djakovič, B.* Godišnik na Narodnata biblioteka v Plovdiv 1912–1919. Sofija, 1920.

14. *Eldărov, S.* Katolicite v Bălgarija (1878–1989) Istoričesko izsledvane. Sofija, 2002.

15. *Elenkov, I.* Katoličeskata cărkva i katolicite v Bălgarija. Sofija, 2004.

16. *Ilel, J.* Bălgarskite evrei văv vojnite (1885–1912–1913 i 1915–1918).– B: Godišnik na obštestvenata kulturno-prosvetna organizacija na evreite v Narodna Republika Bălgarija, XXII, 1987.

17. *Jovkov, M.* Pavlikjani i pavlikjanski selišta v bălgarskite zemi XV–XVIII v. Sofija, 1991.

18. *Jotov, P., S. Dimitrova, D. Cankova-Gančeva.* Voenni pametnici v Bălgarija. Sofija, 2003.

19. *Milev, N.* Katoličeskata propaganda v Bălgarija. Istoričesko izsledvane. Sofija, 1914.

20. *Nenov, N.* Proizhod, karakter i socialni funkcii na vojniškite pametnici v Rusensko.– Bălgarski folklor, 1992, № 1.

21. *Organičeski ustav na Iztočna Rumelija.* Plovdiv, 1879.

22. *Ormandĵjan, A.* Armenski imennik. Plovdiv, 2000.

23. *Pižev, A.* V pamet na padnalite armenci. – Plovdivski obštinski vestnik, br. 23, 11–17 juni 1993.

24. *Pižev, A., St. Šivačev, V. Sukarev.* Istoriija na Obština Plovdiv 1878–1989. (**Nepălni danni**)

25. *Rajčevski, S.* Bălgari i evrei prez vekovete. Sofija, 2008.

26. Rezultati ot prebrojavane na naselenieto v Carstvo Bălgarija na 31 dekemvri 1910 g. T. VI. Okrăg Plovdiv. Sofija, 1922.

27. *Selimski, L.* Hristijanskite imena u bălgarskite katolici. Katovice, 1999.

28. *Stivănsăn, D.* 1914–1918. Istoriijata na Părvata svetovna vojna. Sofija, 2008.

29. *Todorova, M.* Balkanskoto semejstvo. Istoričeska demografija na bălgarskoto obštestvo prez osmanskija period. Sofija, 2002.

30. *Totev, G.* Vojniškite pametnici v Plevenskija kraj. – Voenoistoričeski sbornik, 1998, № 5.
31. *Hazan, E.* Kratka ilustrovaná enciklopedija na evrejskite obštности v Bălgarija i tehните sinagogi. Sofija, 2012.
32. *Šivačev, S.* Kosmopoliten grad. Mahali i kvartali v naj-novo vreme. – V: Očerci iz istorijata na Plovdiv. Č. 1. Săstavitel St. Šivačev. Plovdiv, 1996.
33. *Vatachki, R.* La sede episcopale cattolica di Sofia e Filippopoli tra la fine del 1847 e la prima meta del secolo XX. Sofija, 1998.
34. *Winter, J.* Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History. New York, 2005.
35. <http://archives.bg/wars/SEARCH-f-2>
36. <http://www.nationalheritagebg.org/map.php?id=24&menu=7&type=0>
37. http://www.militarymuseum.bg/Pages/Electronic%20records%20and%20catalogs/Military%20register/military_register.html
38. <http://www.militarymuseum.bg/Pages/Military%20history/Voenni%20pametnici/Kniga.pdf>
39. <http://www.hebc.al.com/hebc.al/?year=5683&month=x&yt=H&v=1&nh=on&s=on&lg=s&vis=on&D=on&d=on&c=off>